

BARCELONA, 1914-1918. ENTRE L'EPIDÈMIA DE TIFUS I LA GRIP ESPANYOLA

CARLES-POMAR, Àngels

 <https://orcid.org/0000-0001-6692-743X>

Biblioteca de Medicina. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra (Cerdanyola) (Vallès Occidental).
angels.carles@uab.cat

Rebut: 18 d'abril de 2023

Acceptat: 12 de juny de 2023

PARAULES CLAU:

- *Epidèmia*
- *Febre tifoide*
- *Grip Espanyola*
- *Crisi sanitària*
- *Salut pública*

PALABRAS CLAVE:

- *Epidemia*
- *Fiebre tifoidea*
- *Gripe Española*
- *Crisis sanitaria*
- *Salud pública*

KEYWORDS:

- *Epidemic*
- *Typhoid fever*
- *Spanish flu*
- *Health crisis*
- *Public Health*

RESUM: Entre 1914 i 1918, anys que emmarquen l'inici i el final de la Guerra Europea, Barcelona va patir les dues crisis sanitàries més importants de la seva història contemporània: la febre tifoide i el brot de grip, en un context condicionat per l'especulació d'alguns sectors centrats en un sol objectiu: fer negoci i guanyar diners.

BARCELONA, 1914-1918. ENTRE LA EPIDEMIA DE TIFUS Y LA GRIPPE ESPAÑOLA. RESUMEN: Entre 1914 y 1918, años que enmarcan el inicio y el final de la Guerra Europea, la ciudad sufrió las dos crisis sanitarias más importantes de su historia contemporánea: la fiebre tifoidea y la epidemia de gripe, en un contexto condicionado por la especulación de algunos sectores centrados en un solo objetivo: hacer negocio y ganar dinero.

BARCELONA, 1914-1918. BETWEEN THE TYPHUS EPIDEMIC AND THE SPANISH FLU. ABSTRACT: Between 1914 and 1918, years that frame the beginning and end of the European War, the city suffered the two most important health crises in its contemporary history, typhoid fever, and the influenza outbreak, in a context conditioned by the speculation of some sectors focused on a single goal: to do business and make money.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: CARLES-POMAR, Àngels. "Barcelona, 1914-1918. Entre l'epidèmia de tifus i la Grip Espanyola". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2024; 81: 87-104. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2024.81.5>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Àngels Carles-Pomar, 2024

DOI:10.1344/gimbernat2024.81.5

INTRODUCCIÓ

Les epidèmies i les malalties infeccioses han estat recurrents en el decurs dels segles. Algunes són endèmiques, com la malària a les zones lacustres o el tifus en determinades àrees, especialment a l'est d'Europa. A part d'aquestes, les més freqüents, són el còlera, la pneumònia o la tuberculosi entre les infeccions bacterianes, i la febre groga, l'hepatitis o la grip entre les víriques. La mortalitat que en deriva s'ha mantingut estable al llarg del temps. Quan aquesta augmenta, i persisteix durant unes setmanes, les autoritats sanitàries fan servir el terme epidèmia. Un estudi d'Abraham S. Benenson, especialista en patologia, microbiologia, salut pública i medicina preventiva, subratlla que el que constitueix una epidèmia no depèn necessàriament del nombre de casos o morts. Segons Benenson, una epidèmia ha de tenir algun punt de referència amb el qual mesurar una concentració "inusual" de casos o morts.¹ En el marc de la I Guerra Mundial, la Revolució Russa i la Guerra Civil Russa (1917-1922), esclatà una epidèmia de febre tifoide amb més de dos milions i mig de morts.² No tan sols afectà els civils i els soldats, sinó també el personal sanitari. Prop del 66% dels sanitaris van morir estant de servei.³ Malgrat que el nombre de morts és important, la malaltia més devastadora del segle XX ha estat la grip de 1918. Aquesta, coneguda com a Grip Espanyola, es va convertir en un desastre mundial: matà més de quaranta milions de persones,⁴ més morts que la I i la II Guerra Mundial, la Guerra de Corea i la del Vietnam juntes.⁵

Els anys d'inici i final de la Gran Guerra van ser fatídics per a Barcelona. Allunyada del teatre d'operacions i pertanyent a un país neutral, no va viure en primera persona els estralls de la contesa, però no va escapar-se de les conseqüències ni de patir dues grans crisis sanitàries: la febre tifoide i la grip. Una descripció acurada del ràpid creixement de Barcelona d'ençà de 1850 i la seva problemàtica, especialment la guerra de l'aigua, és fonamental per entendre millor aquestes dues crisis sanitàries.

BARCELONA, 1850-1910

Durant la segona meitat del segle XIX Barcelona va créixer gràcies a les migracions domèstiques i externes. L'Exposició Universal de 1888 i la urbanització d'una gran zona de la ciutat van dinamitzar el sector de la construcció i la demanda de mà d'obra. El 1898, amb la pèrdua de les colònies de Cuba, Puerto Rico i les Filipines, les tropes espanyoles i molts expatriats -antics emigrants espanyols i catalans- es van repatriar a la Península pel port de Barcelona. Tanmateix, la majoria va tornar a casa

seva, però alguns van decidir quedar-se a la ciutat. Els nouvinguts s'instal·laren en barris antics i de gran densitat o en barris de nova construcció que no reunien les necessitats bàsiques. Així, algunes zones es convertiren en amuntegaments de població i focus d'infeccions, en una ciutat on l'aigua corrent encara no arribava a tots els districtes, especialment als barris perifèrics, on s'utilitzaven les fonts públiques o es comprava als aiguaders privats, que proveïen una part de la població més pobre d'algunes àrees de la ciutat. Algunes cases es proveïen dels seus propis pous. Però l'aigua de pou contenia molt sulfat de calci i clorur de sodi, dissolia malament el sabó i s'escalfava molt lentament, fet que en dificultava l'ús domèstic i culinari.⁶

El subministrament d'aigua de Barcelona era caòtic. El servei estava en mans de diverses empreses privades amb molts interessos financers al darrere. Entre les principals, la Societat General d'Aigües de Barcelona (SGAB). Fundada a Lieja (Bèlgica) l'any 1867 com a Compagnie des Eaux de Barcelone, comptava amb les aportacions de Crédit Générale Liégeois, Compagnie Générale des Conduites d'Eau i capital d'altres inversors belgues i francesos. El seu objectiu era abastir d'aigua l'Eixample, el nou barri ric de Barcelona. El 1882, Crédit Générale Liégeois i Lyonnaise des Eaux es reunien a París, i juntament amb els actius de la Compagnie des Eaux de Barcelone, fundaren la SGAB, amb seu a París.⁷ Però les cases abastades d'aigua corrent tampoc no es deslliuraven de les malalties infeccioses, especialment del tifus. Els motius d'aquesta inseguretat eren les canonades i les cisternes. Des de la dècada de 1880 la SGAB introduí els comptadors d'aigua. Les cases que no tenien aquest tipus de distribució pagaven pel consum, majoritàriament a perpetuitat. Era un sistema habitual a Barcelona, se subministrava una quantitat constant d'aigua al dia, uns 300 litres, i la quantitat no utilitzada s'emmagatzemava en un dipòsit, normalment construït amb materials porosos, cosa que en dificultava molt el manteniment i el convertia en un focus d'agents patògens. Tanmateix, no eren les úniques fonts de contaminació: els safareigs públics i els sistemes de canonades també eren un problema greu.

De vegades, l'aigua fluïa per séquies a l'aire lliure o per canonades enterrades en contacte amb les filtracions dels pous cecs.⁸ En el projecte integral de sanejament, entre 1885 i 1893 Barcelona va haver de construir diversos dipòsits d'evacuació regular d'aigua per a millorar la circulació del clavegueram i evitar connexions insuficients a les cases.⁹ El creixement de la ciutat havia portat a una ràpida construcció d'infraestructures sense els estàndards mínims. Totes les classes socials estaven exposades a la malaltia, però evidentment els pobres eren els més desfavorits, i les campanyes de millora de la higiene i la salut pública, promogudes des de l'Ajuntament i les autoritats sanitàries en general, tenien un èxit limitat.

Per a pal·liar la situació, l'Ajuntament va voler comprar les concessions de Dosrius, Besòs, Vallès i Llobregat, societats propietat de la SGAB, i municipalitzar-ne les aigües. S'intentà per primera vegada l'any 1905, però es fracassà al cap d'un any de negociacions.

El 1910 el poder municipal va passar a mans del Partit Republicà Radical. L'alcalde va obrir un procés de licitació pública per comprar més aigua a noves empreses, i donà algunes concessions a canvi d'una gran quantitat de diners. Com és obvi, l'oposició -regionalistes i republicans d'esquerres- hi estaven en contra. Finalment, es van seleccionar dues empreses, ambdues de fora de la ciutat: les de Joan Sans i Gonzalo de Rivas, aquest últim amb antecedents per estafa.¹⁰ Els republicans radicals van ser acusats de corrupció davant el dubte que les empreses seleccionades fossin les titulars legals de l'aigua. Les crítiques a aquesta licitació pública van anar més enllà de l'àmbit local i els diputats de l'oposició van aprofitar per debatre l'assumpte al Congrés dels Diputats a Madrid.¹¹ El president del Consell de Ministres, José Canalejas, va intentar aprovar una Comissió per posar de nou sobre la taula el tema de la compra municipal d'aigua. En aquest context no va sorprendre que l'any 1911 l'Ajuntament, en contra de l'opinió del Col·legi de Metges de Barcelona, encarregués al bacteriòleg Ramon Turró, director del Laboratori Municipal, la realització d'una anàlisi d'aigua abans de prendre una decisió sobre la compra de la SGAB. El Laboratori Microbiològic Municipal de Barcelona, creat l'any 1887, tenia, entre d'altres, la missió d'analitzar diàriament l'aigua potable. L'any 1906 va passar a denominar-se Laboratori Municipal, sota la direcció del mateix Turró. El Laboratori també s'encarregava de l'anàlisi bacteriològica de les substàncies alimentàries, a més de preparar toxines i cultius per produir sèrums antitoxines.¹²

LA GUERRA DE L'AIGUA

Des de 1910 fins a l'inici de la Gran Guerra, l'enfrontament entre l'Ajuntament i la SGAB es convertí en una baralla oberta. El Consistori volia posar fi al control monopolista de l'empresa francobelga i insistia en les negociacions per a la seva compra. Aquestes, però, eren lentes i van quedar atrapades en un embolic burocràtic. De fet, era una lluita per definir el futur sistema d'abastament d'aigua de Barcelona. La Comissió de l'Aigua era favorable a l'augment del consum individual per a la millora dels estàndards d'higiene, sanejament i salut pública. Això només era possible si el negoci es convertia en un servei públic i es municipalitzava el subministrament. Evidentment, el projecte tenia detractors. A partir de l'any 1912 els contraris a la

proposta, vista com una greu amenaça per als seus interessos econòmics, s'uniren a Pro-Barcelona. Aquesta era una organització formada per polítics conservadors, liberals, monàrquics, classes altes, les principals institucions de poder, institucions científiques com el Col·legi de Metges de Barcelona i l'Acadèmia Catalana d'Higiene, i diverses associacions de propietaris urbans. L'oposició d'aquests sectors n'endarrerí la compra. Darrere dels seus poderosos arguments s'amagaven grans interessos econòmics, negocis il·legals i beneficis.

La municipalització de l'aigua era una gran pèrdua econòmica per als propietaris immobiliaris. Tradicionalment, com ja s'ha esmentat, els propietaris pagaven l'aigua a perpetuïtat. Aquest tipus de contracte permetia llogar els pisos i distribuir el cabal de la finca entre els llogaters. L'aigua era inclosa en el preu del lloguer. Si l'Ajuntament comprava la SGAB i instal·lava comptadors per pagar l'aigua consumida, els propietaris escurçarien els seus marges de benefici. Per a d'altres, la compra de la SGAB representava l'oportunitat per distribuir aigua a tots els barris de Barcelona i millorar les condicions de vida dels seus habitants.¹³ Les negociacions van ser llargues. L'aigua s'havia convertit en una qüestió social molt sensible per als sectors més progressistes de la societat. També era una prioritat per als republicans, però aquests estaven desacreditats pels escàndols econòmics i les sospites de corrupció d'alguns dels seus membres. Al seu torn, les personalitats i institucions que formaven Pro-Barcelona aprofitaven del seu prestigi social i influència per a endarrerir-ne la compra. Per ser més precisos, s'enfrontaven dos models de societat: d'una banda un model econòmic i de l'altra un de més social.

El dictamen pericial de la Comissió de l'Aigua finalment arribà l'11 de novembre de 1912 -el dia abans de l'assassinat de Canalejas- i fou aprovat per l'Ajuntament el gener de 1913. Sorprenentment, la SGAB des de 1911 mostrava la voluntat de ser comprada. Després de l'aprovació de l'Opinió Pericial, que en recomanava la compra, només faltava un acord sobre el preu que calia pagar, però l'estiu de 1914 els esdeveniments a Europa van canviar l'escenari i congelaren les propostes de reforma.

LA GUERRA EUROPEA (1914-1918)

La Gran Guerra va esclatar a finals de juliol de 1914. Espanya es mantingué neutral. La preocupació eren les conseqüències econòmiques, ja que a Espanya en conjunt, i Catalunya en particular, hi havia moltes relacions comercials i interessos empresarials amb els mercats europeus, especialment a França. En la seva caiguda,

la Borsa de París va arrossegar-ne moltes d'altres, entre les quals la de Barcelona.¹⁴ El pànic inicial, però, es transformà ràpidament en noves oportunitats de negoci gràcies a l'eliminació de competidors estrangers al mercat nacional i a l'obertura de nous mercats estrangers malgrat el risc de transport i l'escassetat de matèries primeres.¹⁵ La guerra havia fet oblidar momentàniament la compra de la SGAB. Els grups polítics partidaris havien perdut influència a l'Ajuntament. Pel que fa a l'empresa francobelga, els interessos dels seus directius havien canviat. Des de l'any 1911 la SGAB tenia seu a Barcelona a més de diverses seus en territoris francesos i belgues. La guerra amenaçava el negoci de la SGAB, ja que França i Bèlgica eren camps de batalla i zones ocupades arran de la invasió alemanya.¹⁶ Sense possibilitat d'expansió en aquelles zones, la SGAB no estava disposada a perdre Barcelona, que havia esdevingut una oficina central estratègica. Per això renuncià al contracte de compravenda de 1912 gràcies a una clàusula introduïda per la qual, si França entrava en guerra abans de la seva execució, no seria vàlid.¹⁷ La SGAB s'aprofità de la lentitud de l'Administració espanyola a l'hora de resoldre el contracte de compravenda, i feu obrir expedient a l'Ajuntament de Barcelona.

L'EPIDÈMIA

Malgrat la guerra, la vida quotidiana dels barcelonins continuava com sempre. Al setembre, els metges del barri de Sant Andreu van notar un augment dels casos de febre tifoide, amb més morts de l'habitual, una situació emmascarada per les notícies que arribaven del front. Des del principi, el doctor Ramon Turró va sospitar que l'origen de la infecció procedia del subministrament d'aigua de Montcada. Tenia dues raons per a sospitar-ho: primera, perquè la puresa de l'aigua en el seu origen havia estat certificada en la darrera inspecció tècnica; segona, perquè el germen s'havia trobat ràpidament en una font pública de Sant Andreu abastada per l'aigua de Montcada, neta en una inspecció prèvia uns dies enrere.¹⁸ Per tant, sospitava que no es tractava d'una contaminació localitzada, sinó que procedia del subministrament. A l'octubre l'epidèmia era greu, però les autoritats no es posaven d'acord sobre el seu origen. El 25 d'octubre Turró va confirmar que les mostres d'aigua recollides pocs dies abans estaven contaminades per bacteris del tifus. Aquesta aigua era pura en el seu origen; per tant, la contaminació procedia de la canonada, sobretot a partir del Repartidor de Jesús, a l'Eixample, i afectava aquest barri, el centre de la Ciutat Vella i el barri de la Barceloneta. Turró va proposar la interrupció immediata del servei. Va concloure que l'aigua de la SGAB, malgrat les seves deficiències, era apta per al consum.

Contràriament a les recomanacions, l'alcalde Boladeras no es va atrevir a tallar el subministrament, atès que podria empitjorar les coses si el govern municipal no era capaç de resoldre abans molts problemes tècnics i administratius: el primer, trobar un proveïdor d'aigua alternatiu; el segon, aconseguir les llicències administratives per fer interconnexions entre les diferents xarxes d'aigua. No era un procés fàcil, calia temps per implementar-lo i suposava un gran problema per a les autoritats municipals. I no cal dir que, si el tall de subministrament s'havia d'aprovar per la Corporació, l'enfrontament amb els grans actors socials de la ciutat estava assegurat. En paral·lel, la premsa va iniciar una cruel campanya contra l'Ajuntament i el Laboratori Municipal. Diaris com *La Tribuna* o el *Diario de Barcelona* van publicar nombrosos articles que atacaven la gestió de l'Ajuntament i del Laboratori Municipal, i acusaven l'alcalde Boladeras i Turró de tenir interessos personals en la compra de la SGAB i de mentir sobre la potabilitat de l'aigua de Montcada. El 30 d'octubre el *Diario de Barcelona* publicava un telegrama de la "Comissió Popular Pro-Barcelona" dirigit al president del govern espanyol, Eduardo Dato. En el cable, la Comissió denunciava la incompetència de les autoritats municipals i sanitàries, i animava els barcelonins a defensar-se de la criminal gestió municipal.¹⁹

La tensió creixia i les autoritats municipals i sanitàries i els poders locals no es posaven d'acord sobre l'origen del brot ni el seu abordatge. Mentrestant, el nombre de malalts i morts creixia dia rere dia per a consternació dels metges. No era per l'elevat nombre de morts, sinó per la virulència de la malaltia que posava fi a la vida de persones joves i sanes en pocs dies. A finals d'octubre els casos declarats de tifoide arribaven al miler. El 2 de novembre Turró va redactar un altre informe, després de fer noves anàlisis, en què insistia que les aigües de Montcada i les transportades per l'aqüeducte del Vallès, propietat de la SGAB, estaven infectades. Aquesta vegada la Junta Provincial de Sanitat va ratificar l'informe i ordenà que es prenguessin mesures extraordinàries, començant pel tall de subministrament. Aquest s'havia de substituir per l'aigua de la SGAB (no de l'aqüeducte del Vallès) i d'altres fonts per no deixar sense servei una part de Barcelona. A més, oferia pautes i recomanacions per conscienciar la ciutadania i els treballadors sanitaris de seguir hàbits i protocols sanitaris més higiènics, com la neteja de dipòsits, bullir l'aigua, aïllar les persones malaltes i desinfectar o cremar la roba dels infectats i, amb més raó, la dels difunts. Una comissió de regidors i la Junta Provincial de Sanitat es reuniren per acordar la publicació d'un avís sanitari amb setze preceptes que calia seguir.²⁰

Per la seva banda, el sector Pro-Barcelona mantenia la campanya de desprestigi: acusava d'ineficàcia el Laboratori Municipal i d'irresponsabilitat i

Figura 1. Potabilització de la font d'aigua pública de la plaça del Pedró, al barri del Raval, durant l'epidèmia de tifus de 1914. (Font: Arxiu Nacional de Catalunya. Fons Brangulí).

Figura 2. Font d'aigua de Montcada, situada a la plaça de Catalunya, inaugurada el desembre de 1917. Fou la primera que va proporcionar al públic aigua de Montcada, després del canvi de canonades efectuat amb motiu de l'epidèmia de 1914. (Font: Arxiu Nacional de Catalunya. Fons Brangulí).

negligència les autoritats municipals per ignorar les advertències del Col·legi de Metges. La Junta Provincial de Sanitat i el governador civil tampoc no van escapar de la ràbia de les faccions oposades.²¹ L'ofensiva periodística arribà al seu punt àlgid el 3 de novembre, quan el Col·legi de Metges publicà un text de protesta contra l'alcalde i la política municipal de salut. Un cop més, es reafirmava en la puresa de l'aigua de Montcada, en contra de la SGAB, que, segons la seva opinió i sense anàlisis corroborades, era l'aigua realment contaminada. Les autoritats del Col·legi no consideraven que es tractés d'una epidèmia, sinó d'un tifus endèmic provocat per les fuites de les pluges de tardor, especialment a la urbanització de Cornellà controlada per la SGAB. S'acusava l'alcalde i el Laboratori Municipal de no saber resoldre el problema.²² Per si no n'hi hagués prou, l'endemà, 4 de novembre, la Comissió d'Organitzacions de Propietaris Urbans de Barcelona, encapçalada pel marquès de Soto-Hermoso, publicava a la premsa una carta contra l'alcalde per l'ordre de netejar els dipòsits domèstics, ja que la culpa de l'epidèmia, s'hi afirmava, era el miserable estat sanitari de la ciutat i els projectes de reforma urbanística.²³

La desesperació de la població —i la creença entre alguns sectors que les epidèmies eren enviades des del cel— va fer recórrer a pràctiques antigues freqüents en temps de calamitat, com una pregària en demanda de la curació dels malalts i la fi de l'epidèmia. El 8 de novembre es va celebrar una processó de pregària amb la imatge de la Mare de Déu de la Misericòrdia, patrona de Barcelona. L'àmplia participació pregant per la salut, per un miracle, per la recuperació dels malalts i per la fi de l'epidèmia es convertí en una protesta contra les autoritats municipals per la seva mala gestió de la crisi sanitària. Així, aprofitant la desgràcia i l'emoció de la població, la Comissió Pro-Barcelona va convocar una protesta el 10 de novembre a la plaça de Catalunya. La manifestació va acabar amb altercats. Just al principi un grup de persones armades amb pals va començar a colpejar els assistents a la concentració. Hi hagué trets i càrregues de la Guàrdia Civil.²⁴

L'advocat de la SGAB, Amadeu Hurtado, preocupat pels esdeveniments, va començar a marcar la localització dels difunts en un mapa de la ciutat. El mètode era ser molt senzill: va extreure les adreces dels finats que es publicaven diàriament a *Las Noticias* i les anava marcant amb un punt negre en un plànol. Amb el pas dels dies, es va fer evident que les morts es concentraven en algunes zones mentre que d'altres estaven pràcticament lliures de casos. Es va reunir amb el director de l'empresa, a qui li va mostrar un segon mapa amb els punts de subministrament d'aigua de la SGAB. La sorpresa va ser que les marques fetes al primer plànol no es corresponien amb les zones proveïdes d'aigua de la SGAB. Hurtado no va dubtar a

reunir-se amb Turró. Les conclusions de l'advocat van donar credibilitat a la teoria que el director del Laboratori Municipal havia defensat des del principi, una teoria que l'Ajuntament va considerar plausible, però que no s'havia atrevit a defensar per por a la reacció de Pro-Barcelona. Hurtado i Turró van anar immediatament a reunir-se amb l'alcalde Boladeras per ensenyar-li els mapes. Turró demanà el tancament definitiu del subministrament per posar fi a l'epidèmia.²⁵ Finalment, l'alcalde Boladeras va acceptar publicar un decret a la premsa local amb el qual ordenava la desinfecció de les canonades d'aigua de Montcada amb permanganat (que tenia l'aigua de vermell), en prohibia el consum i anunciava el marcatge en vermell de les fonts d'aigua contaminades.

El tall definitiu del servei arribà el 21 de novembre. Uns dies abans vuit màquines depuradores d'aigua arribades de Madrid es van instal·lar a les principals fonts de la ciutat per cobrir el subministrament mentre es desinfectaven les canonades. A principis de desembre, i per poder reprendre el servei, la xarxa de Montcada es va començar a abastir d'aigua de la SGAB. Després de quinze dies, l'efecte esperat va arribar i les morts i els nous casos van començar a disminuir. Aquest era el període d'incubació de la malaltia. Això significava que les accions preses havien estat les correctes. Malgrat els resultats positius i la caiguda de la mortalitat, els mitjans de l'oposició i el Col·legi de Metges no van deixar de qualificar d'inútils les mesures preses i de demostrar el seu rebuig a la teoria del Laboratori Municipal sobre l'origen de l'epidèmia. No s'aferraven a la seva negació, sinó que volien demostrar que les aigües de la SGAB també estaven contaminades.²⁶ Els resultats, però, eren visibles, i a mitjan desembre entitats que formaven part de la Comissió de Salut, com el Círculo Conservador, Juventudes Mauristas i Nueva Acción, van reconèixer que les mesures havien estat efectives i havien posat fi a l'epidèmia.²⁷ Dies després l'epidèmia va remetre i es va declarar oficialment acabada a mitjan gener. La Comissió de Salut va fer cantar un tedèum a la Catedral de Barcelona per agrair el miracle.

ENTRE DUES EPIDÈMIES

Les dues crisis sanitàries més importants de la història contemporània de Barcelona del segle XX no es poden comparar, però són uns episodis que emmarquen els anys de l'inici i el final de la I Guerra Mundial. En el primer cas, l'epidèmia de febre tifoide és un brot local, mentre que el segon, el que es va anomenar Grip Espanyola de 1918, va ser la malaltia mundial més mortal coneguda fins aleshores. Va infectar

una de cada tres persones del planeta i en va matar més de quaranta milions. No és possible presentar un estudi detallat i crític sobre què va representar la grip per a Barcelona. No obstant això, ambdues malalties presenten algunes característiques comunes, sobretot pel que fa a la mala gestió per part de les autoritats sanitàries municipals i nacionals. Som conscients que escriure un estudi crític sobre les conseqüències que la grip va tenir per a la ciutat de Barcelona van més enllà de les dimensions d'aquest treball. El tema és important per si mateix i probablement s'hauria d'estudiar per separat. El motiu pel qual presentarem breument els fets més rellevants és el de mostrar com els errors de gestió de la crisi sanitària de 1914 incomprensiblement es repeteixen el 1918.

LA GRIP ESPANYOLA

Com ja s'ha esmentat, la grip de 1918 és coneguda com la Grip Espanyola, tot i que no se'n sap l'origen. A Espanya es creu que va arribar per la frontera francesa, probablement a causa de la repatriació d'un gran nombre d'exiliats a la rereguarda aliada que vivien i treballaven en males condicions de salut. Molt abans d'arribar a Espanya, l'epidèmia va començar a assolir trinxeres i camps de batalla pertot Europa i també als Estats Units d'Amèrica. La censura periodística pròpia dels temps de guerra va excloure aquesta notícia de les pàgines dels principals diaris europeus, que evitaren parlar-ne de la propagació per no desmoralitzar els soldats. Abans ja s'ha fet referència a la neutralitat d'Espanya en el conflicte bèl·lic; per tant, els diaris espanyols no estaven sotmesos a censura de guerra. En conseqüència, les notícies referents a la grip es podien publicar sense problemes.

A Espanya durant la primavera de 1918 hi hagué un brot de grip benigna, però d'una gran morbiditat. Pel seu caràcter benigne, no se li va donar gaire importància, ja que la grip era una malaltia recurrent que patia la població any rere any. La primera onada va tenir incidència al centre d'Espanya i s'estengué més tard a la resta del país, excepte Galícia, Catalunya i les illes, on la mortalitat no va ser superior a la d'abans del brot.²⁸ Aquest brot de primavera va afectar especialment Madrid. Entre els afectats hi hagué el mateix rei Alfons XIII, que va estar uns dies fora de servei. El control de la premsa es va fer important quan es van produir els primers casos a la primavera. Va coincidir amb l'estrena d'una sarsuela a Madrid amb la cançó "Soldats de Nàpols" i la grip va començar a ser coneguda a la capital amb el nom d'aquesta cançó. A la capital la incidència va ser important, fins al punt que serveis públics com l'Oficina General de Correus, la Casa de la Moneda o el Telègraf es van veure obligats

a tancar portes per falta d'empleats. També es van veure obligats a tancar portes la majoria dels teatres perquè els actors estaven convalescents. No obstant això, la vida a Madrid continuava com sempre i es feia befa de la grip.

A la tardor de 1918 la grip va reaparèixer amb una virulència com no s'havia vist abans. Durant el mes de setembre els casos havien augmentat considerablement i el govern va començar a prendre mesures. A Barcelona, però, ningú no en va fer cas i la vida va continuar com sempre. Les autoritats municipals i sanitàries no havien après la lliçó de 1914 i van preferir amagar de nou la notícia. La raó era òbvia: com sempre, era el negoci. Els grans magatzems de l'època, com El Siglo, El Barato o Can Damians iniciaven la temporada i tenien grans vendes. No volien que el negoci s'aturés. Les sales de cinema i els teatres tampoc. Omplien els seus seients gairebé cada nit. Sobretot, en aquells on s'interpretava la sarsuela *La cançó de l'oblit*, que incloïa la cançó "Soldats de Nàpols", tan famosa a les actuacions madrilenyes. També coincidia amb les celebracions més grans de la festa de la Mare de Déu de la Misericòrdia, coincidint amb el setè aniversari de la baixada de la Verge.

Barcelona era una ciutat poblada, amb port de mar i on els trens arribaven diàriament a l'Estació de França plens d'immigrants famolencs i malalts que havien treballat en la verema de les vinyes franceses o en la rereguarda francesa, i no eren sotmesos a cap control sanitari. Fins a mitjan setembre les autoritats sanitàries no van prendre mesures als passos fronterers francesos. Malgrat les mesures preventives adoptades a Espanya i l'estat d'alerta sanitària, Barcelona seguia ignorant-les. Tal com havia passat el 1914, els diaris no parlaven ni de la malaltia ni de la seva virulència. Com si no passés res, fins que les esqueles van començar a ocupar pàgines i pàgines dels diaris, igual com ho havien fet quatre anys enrere. Fins aleshores ningú no prestava atenció als malalts ni als morts. No obstant això, quan els malalts i els morts van començar a ser nombrosos entre la burgesia barcelonina, les actituds van començar a canviar. La ciutat no va declarar l'epidèmia fins al 27 de setembre, més de quinze dies més tard que a la resta d'Espanya. De nou, els interessos econòmics havien prevalgut sobre la salut pública. El pànic va fer que qui tenia diners, capacitat i mitjans per reaccionar fugís de la ciutat infectada. Molts d'ells van abandonar-la per tornar a les cases d'estiueig i protegir-se fins al final del desastre. Tanmateix, encara no es prenen mesures efectives per aturar el contagi. El registre de nous casos no era obligatori, ni l'aïllament del pacient, ni altres mesures preventives.

Com a la resta de l'hemisferi nord, l'octubre va ser el pitjor mes més a Barcelona pel que fa al nombre de morts. A tot Espanya, la taxa de mortalitat va augmentar més

d'un 300% sobre la mitjana anual dels anys anteriors.²⁹ L'altíssima morbiditat i mortalitat de la grip va desconcertar metges, polítics i ciutadans. Els metges es veien sorpresos de com en pocs dies la grip podia posar fi a la vida de persones joves i sanes. Es tractava d'una novetat, perquè habitualment era una malaltia comuna que anualment atacava nens i persones grans, la part feble de la població. El 1918, però, aquestes franges de població eren les menys afectades. Els metges encara prescrivien quinina per a la curació, tot i saber que era un remei inútil per a aquest tipus de molèsties. Es mostraven impotents davant dels factors de virulència i incapços de trobar una solució. Tal com va exposar el patòleg Antonio Piga, no hi havia cap fàrmac per combatre la malaltia i faltava material, personal idoni i locals.³⁰ Aleshores les vacunes eren poc freqüents i la bacteriologia una ciència nova. Hi havia molts tractaments -cap amb el reconeixement de les autoritats sanitàries- d'una efectivitat més que qüestionable. Gràcies al pànic i a la confusió general, els farmacèutics van aprofitar per monopolitzar i guanyar diners fàcil gràcies a l'escassetat. Les diferents administracions es culpaven mútuament d'inacció i de mala gestió. Davant l'absència d'una política de salut pública ningú no sabia com actuar. La grip va representar un gran repte per als professionals sanitaris, aclaparats per la quantitat d'infectats, mentre milers morien diàriament al món.

Quan per ordre ministerial es van tancar escoles, cinemes, teatres, mercats i cafeteries les protestes públiques van provocar una crisi municipal. Malgrat tot, calia prendre mesures perquè la mortalitat anava en augment, fins al punt que el 9 d'octubre es van registrar nou-centes defuncions i a finals de mes hi havia més de 6.400 enterraments, una tasca impossible per als Serveis Funeraris. La manca de taüts i de personal va ser objecte d'una crítica estesa. Segons els doctors Antonio Piga i Luis Lamas, l'epidèmia a Barcelona es mantingué estacionària des del 30 d'octubre i des d'aleshores amb tendència a la baixa de la mortalitat.³¹ Al novembre, les morts van baixar considerablement. A principis de 1919 hi hagué un brot secundari de grip, per sort amb poc impacte per a la ciutat. Tot i que la malaltia es va considerar erradicada durant la primavera de 1919, hi hagué un nou brot el 1920, que va afectar majoritàriament la població infantil.³²

CONCLUSIONS

L'Exposició Universal de 1888 i la Internacional de 1929 van marcar una època d'expansió urbana, i convertiren Barcelona en un focus d'atracció per a una gran població que buscava un lloc de treball i millorar el seu nivell de vida. Els nous

van trobar un mercat laboral fluid, però les condicions sovint eren pitjors que les que havien deixat enrere. La ciutat estava mancada de polítiques assistencials, no hi havia cap suport social i mèdic per a ells, excepte la solidaritat entre veïns. Els fabricants i inversors no volien perdre l'oportunitat de negoci i per a ells els immigrants que vivien als barris més humils de la ciutat no eren res més que mà d'obra barata.

Tot i que l'Eixample era el barri burgès per excel·lència, no estava exempt de l'especulació urbanística, de gent sense escrúpols que hi volia fer negocis. Ni més ni menys que Josep Puig i Cadafalch -arquitecte d'edificis significatius de l'Eixample, antic regidor i president de la Mancomunitat de Catalunya entre 1917 i 1924- ja havia assenyalat la inadequació del clavegueram del barri provocat per intrigues i interessos ocults durant anys de ràpida ampliació.³³ En plena crisi sanitària, Puig i Cadafalch va excusar l'Ajuntament de la marxa de l'economia i l'alcalde Boladeras de qualsevol culpa. Les coses, en aquest cas les canonades i tot el sistema de subministrament i desguàs d'aigua, s'havien fet malament des del principi.³⁴ Els mateixos sectors que havien maniobrat a finals del segle XIX durant la construcció de l'Eixample van ser probablement els mateixos que es van oposar a la municipalització de l'aigua el 1911 i van prendre posicions contra l'Ajuntament i les autoritats sanitàries municipals.

Les associacions de propietaris urbans eren un poderós *lobby* que s'aferrava a les prerrogatives de què gaudia, i evitava perdre negocis, fins i tot per sobre de les necessitats més bàsiques de la població. El més estrany és que el Col·legi de Metges va prendre una posició semblant. En desconexem els motius, però igual que les associacions de propietaris, el Col·legi de Metges sempre havia estat un grup influent. Només cal retrocedir fins a l'any 1898 per veure la reacció del grup quan el govern de Práxedes Mateo Sagasta va publicar un real decret de col·legiació oficial i obligatoria, i a més a més, per afiliar-se, calia un títol universitari expedit per una facultat de medicina.³⁵ L'any 1914 el Col·legi de Metges continuava sent un grup poderós i influent, endogàmic, políticament conservador i diametralment oposat a l'Ajuntament. D'altra banda, la bacteriologia era una ciència nova i no acceptada per tota la comunitat mèdica. Molts no creien en l'eficàcia de les vacunacions, i els que ho feien, creaven les seves pròpies vacunes, que representaven una font de nous pacients i d'ingressos econòmics. L'establiment d'una política de salut pública per part de l'Administració anava en contra dels seus interessos individuals i professionals.

En un principi, la guerra europea va comportar un xoc per a l'economia espanyola i catalana. També tingué conseqüències socials, com un augment de l'ansietat, el tabaquisme i el joc.³⁶ Un cop passat l'ensurt inicial, fou una oportunitat

de negoci i de diners fàcils. La febre tifoide i la grip van representar un inconvenient per a la marxa de l'economia. La primera va anar més enllà d'una crisi sanitària i va posar de manifest les diferències subjacents que hi havia entre els diferents agents de poder de la ciutat. D'una banda, era un problema de salut pública i, de l'altra, d'un conflicte social, barrejat amb interessos econòmics i enfrontaments polítics. El xoc entre aquestes dues visions va ser més important que el benefici general, la salut pública. L'energia i la determinació mostrada per Turró van ser clau per aturar l'epidèmia. Turró, que no va acabar la carrera de medicina, sinó la de veterinària, va ser, com s'ha comentat, un reconegut bacteriòleg en una època en què aquesta ciència encara era molt nova i en què fins i tot un nombre considerable de científics negava l'existència de bacteris.³⁷

Des del primer moment Turró havia sospitat de la contaminació de l'aigua de Montcada. Des dels primers casos al barri de Sant Andreu, fins a la seva difusió a tots els districtes proveïts amb aquesta aigua. Com a responsable del Laboratori Municipal analitzava l'aigua potable, motiu pel qual es mostrava convençut que el focus d'infecció no era l'aigua, sinó la seva via de subministrament. L'evidència que necessitava per confirmar la seva hipòtesi va venir d'Amadeu Hurtado, per mitjà de la comparació dels mapes de distribució de l'aigua de la SGAB amb els dels decessos per febre tifoide, que en el punt àlgid del brot arribava a uns cent per dia. Per això, mentre les morts per l'epidèmia van començar als barris obrers, no hi va haver cap problema ni cap clam ciutadà, però quan va començar a afectar el conegut barri de l'Eixample i les capçaleres dels diaris de la burgesia publicaven cada dia pàgines plenes d'esqueles, començant per la portada, les coses van canviar, i es convertí en un problema de salut pública.³⁸ És exactament el mateix que va passar amb la grip de 1918.

Les persones amb recursos econòmics abandonaven la ciutat a la recerca de llocs més saludables, però els que no s'ho podien permetre van quedar atrapats en una ciutat xacrosa. El nombre total de morts per febre tifoide no es coneix de manera definitiva. Diversos autors els situen al voltant de dues mil persones. És una xifra important en si mateixa, però estadísticament només representava el 0,33% de la població de Barcelona que, segons les dades del padró i els registres de l'Ajuntament, tenia 607.170 habitants el 31 de desembre de 1914.³⁹ Malgrat les dues mil morts, l'any 1915 s'incrementava la població amb 11.913 nous habitants.⁴⁰ No és res si comparem aquesta xifra amb l'estimació aproximada que la grip va causar a la ciutat, unes deu mil baixes com a conseqüència directa o indirecta de la malaltia.⁴¹ En el conjunt d'Espanya, el creixement demogràfic l'any 1918 va ser negatiu.

Les magnituds d'ambdues malalties no són comparables, però en el fons el problema és el mateix: el creixement descontrolat de la ciutat, la manca d'infraestructures, la pressa per fer negocis, l'especulació, però sobretot la mala gestió de la sanitat pública. La durada de la Gran Guerra no va ajudar. Tot i que van augmentar les oportunitats de negocis i diners fàcils, va ser a canvi d'un empitjorament de les condicions de vida que propicià la insanitat. Les classes treballadores en van ser les primeres víctimes pel fet de ser més vulnerable a les afeccions, davant la indiferència de la majoria de les autoritats municipals i sanitàries. La malaltia, però, no distingeix les classes socials i amagar el problema per no provocar alarma no era la solució. Tanmateix, va ser el camí escollit el 1914 i de nou el 1918, quan ambdues epidèmies eren greus problemes de salut pública.

NOTES

1. BENENSON, A. S. (ed.). Control of communicable diseases in man: An Official Report of the American Public Health Association [Washington] The American Public Health Association. 5th. ed. 1990, p. 499.
2. SMALLMAN-RAYNOR, M. R.; CLIFF, A. D. *War Epidemics: An Historical Geography Diseases in Military Conflict and Civil Strife 1850-2000*. [en línia]. Oxford: Oxford University Press, 2004. p.7 i 35. Consultable a: < <https://ebookcentral.proquest.com/lib/uab/detail.action?docID=422420>>. [Consulta: 23 març 2023].
3. CRIADO CARDONA, R.; MARTÍNEZ BRUMA, J. "Grupo de tifus exantemáticos o rickettsiosis" [en línia]. A: *Revista española de medicina y cirugía de guerra* [Madrid], 1939, 39, 7, p. 39. Consultable a: < <https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/card?sid=edaa851d-d943-4ea4-9253-44a82c842096>>. [Consulta 23 març 2023].
4. JIMÉNEZ-CLAVERO, Miguel Angel "Influenza, gripe, "gripe española", "gripe porcina" y otras controversias en la denominación de los virus: El lado "políticamente incorrecto" de la virología". A: *Enfermedades infecciosas y Microbiología Clínica* [Barcelona], 201, 28, 9, p. 662-663. <doi: 10.1016/j.eimc.2010.06.001>. [Consulta: 23 març 2023].
5. FUJIMURA, Sara Francis "Purple Death: The Great Flu of 1918" *Perspectives in Health, the magazine of the Pan American Health Organization* [Washington] 2003, 8, 3. Consultable a: <<https://www.paho.org/en/who-we-are/history-paho/purple-death-great-flu-1918>>. [Consulta: 23 març 2023].
6. RAMON i VIDAL, J. de. *Subministrament d'aigua i tifus a Barcelona (1914-1915)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1996, p. 21.
7. AGBAR Sociedad General de Aguas de Barcelona [en línia] Barcelona: AGBAR. Consultable a: <<http://www.agbar.es/ca/qui-som/historia>>. [Consulta: 23 març 2023].

8. MARTÍN PASCUAL, J. M. *Aigua i societat a Barcelona entre les dues exposicions (1888-1929)* [En línia] Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007. Tesi Doctoral, p. 154. Consultable a: <<http://hdl.handle.net/10803/4808>>. [Consulta: 13 abril 2023].
9. CAPEL, H.; TATJER, M., "Reforma social, serveis assistencials i higienisme (1876-1900)" A: ROCA i ROSSELL, A. M. (coord.) *1891-1991. Cent anys de Salut Pública a Barcelona. Institut Municipal de la Salut*. Barcelona: Ajuntament, 1991, p.31.
10. CULLA i CLARÀ, J. B. *El Republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*. Barcelona: Curial, 1986, p.239.
11. CULLA i CLARÀ, J. B. *Ibid.* p.239-241.
12. CAMARASA i CASTILLO, J.M. *Ramon Turró. Un modernista al laboratorio*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997, 31 p.
13. MARTÍN PASCUAL, J. M. *Op. cit.*, p.354 i 460. [Consulta: 13 abril 2023].
14. CABANA i VANCELLS, F. *Bancs i banquers a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1976, p. 87-95.
15. SUDRIÀ i TRIAY, C. "1914-1936. L'economia catalana de la Primera Guerra Mundial a la Guerra Civil: Trets generals". Vol. 4, pp. 30-31. A: NADAL, J. (dir.). *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988, 6v.
16. MARTÍN PASCUAL, J. M. *Op. cit.* p.520. [Consulta: 13 abril 2023].
17. HURTADO, A. *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps*. 2ª ed. Barcelona: Ariel, 1969, 2 vols. Vol. 1, p.238
18. RAMON i VIDAL, J. de. *Op. cit.* pp. 34.
19. MARTÍN PASCUAL, J. M. *Op. cit.* p. 487, nota 176.
20. RAMON i VIDAL, J. de. *Op. cit.* p. 44-46.
21. MARTÍN PASCUAL, J. M. *Op. cit.* p. 486, 488, 489.
22. MARTÍN PASCUAL, J. M. *Op. cit.* p.488. [Consulta: 13 abril 2023].
23. RAMON i VIDAL, J. de *Ibid.*, p. 42-43.
24. RAMON i VIDAL, J. de. *Op. cit.* p.52.
25. HURTADO, A. *Op. cit.* p. 250-251.
26. RAMON i VIDAL, J. de. *Op. cit.* p. 60-61.
27. RAMON i VIDAL, J. de. *Op. cit.* p. 62.
28. ECHEVERRI DÁVILA, B. *La Gripe Española. La pandemia de 1918-191*. Madrid: Siglo XXI, 1993, p. 83-86.

29. ECHEVERRI DÁVILA, B. *Op. cit.* p. 92.
30. PIGA, A.; LAMAS, L. *Infecciones de tipo gripal*. Madrid: Talleres Tipográficos de “Los Progresos de la Clínica” y “Plus-Ultra”, 1919, 2 vol. Vol. 2, p. 69.
31. PIGA, A.; LAMAS, L. *Op. cit.* vol. 2, p.83.
32. ECHEVERRI DÁVILA, B. *Op. cit.* p.93-94.
33. “Projectes d’obres municipals”[en línia]. A: *La Veu de Catalunya* [Barcelona], (27 febrer 1905). ed. del matí, p. 1. Consultable a: <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1233037>. [Consulta: 2 març 2023].
34. PUIG i CADAVALCH, J. “La causa i el remei de l’epidèmia” [en línia]. A: *La Veu de Catalunya* [Barcelona], (16 novembre 1914), p.1 edició del vespre. Consultable a: <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1245999>. [Consulta: 2 març 2023].
35. CALBET i CAMARASA, J.M.; ESCUDÉ i AIXELÀ, M. *Orígens del Col·legi Oficial de Metges de Barcelona*. Barcelona: PPU, 1994, p.45-46.
36. RAHOLA, F. “Los efectos económicos y comerciales de la guerra Europea en España” [en línia] A: *El Mercurio. Revista Comercial Ibero-Americana*, [Barcelona] XIV; 214, (29 octubre 1914), p.420-430. Consultable a: <<https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7cb1fe3b-be31-49f4-b970-67aec38e3fa>>. [Consulta: 26 de març 2023].
37. CAMARASA i CASTILLO, J.M. *Ramon Turró. Un modernista al laboratori*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1997, 31 p.
38. “Estudi estadístic de les esqueles aparegudes al “Diario de Barcelona” (octubre 1914-gener 1915)”. A: RAMON i VIDAL, J. de. *Op. cit.* p.65-70.
39. “Población de Barcelona”. A: AYUNTAMIENTO DE BARCELONA. NEGOCIADO DE ESTADÍSTICA, *Anuario estadístico de la Ciudad de Barcelona 2014*. [en línia]. Barcelona: Imprenta de Henric y Cia. en Comandita, 1916. Tomo XIII. p. 61. Consultable a: <<http://hdl.handle.net/11703/97073>>. [Consulta: 17 abril 2023].
40. Segons el cens municipal a 31 de desembre de 2015 hi havia 619.083 persones censades. “Población de Barcelona”. A: AYUNTAMIENTO DE BARCELONA. NEGOCIADO DE ESTADÍSTICA, *Anuario estadístico de la Ciudad de Barcelona 2015*. [en línia]. Barcelona: Imprenta de Henric y Cia. en Comandita, 1917. Año XIV, 1917. p. 40. Consultable a: <<http://hdl.handle.net/11703/97074>>. [Consulta: 17 abril 2023].
41. “Classificació abreviada [sic.]de les defuncions per causes, registrades a Barcelona per mesos de l’any 1918”. A: AJUNTAMENT DE BARCELONA. INSTITUT D’ESTADÍSTICA I POLÍTICA SOCIAL. *Anuari estadístic de la Ciutat de Barcelona 1918-1919-1920*. [en línia]. Barcelona: Establiment editorial Albert Martín, 1923. Tomo XVII, p. 150-151. Consultable a: <<http://hdl.handle.net/11703/97077>>. [Consulta: 17 abril 2023].